

УДК 174.7

М.Я. Рура

Львівський національний університет імені Івана Франка

Вул. Університетська 1, м. Львів, Україна, 79000

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ЧЕСНОТА

Розглянутий морально-етичний аспект справедливості у його взаємозв'язку із соціальним та політико-правовим виміром.

Становлення громадянського суспільства, розбудова демократичних інститутів, поглиблення економічних реформ в Україні не можливе без їх належного теоретичного обґрунтування. Його серцевину становить проблема забезпечення стабільності такого руху, що зумовлює необхідність виявлення його факторів, а, отже, і механізмів соціального регулювання. Щодо практики побудови інститутів демократичного суспільства та норм їх діяльності в ролі одного з провідних регуляторів виступає ідея справедливості. Вона, втілюючи в собі основні політичні цінності цивілізованого суспільства, в умовах сучасного взаємозалежного світу знову стала наріжним каменем вирішення фундаментальних соціально-політичних, правових, морально-етичних проблем.

Актуальність і гострота постановки питання про справедливість в діяльності основних соціальних та політичних інститутів пов'язана, насамперед, з виявленням та обґрунтуванням розподілу свободи та інших соціальних благ, та й взагалі політичної влади в сучасному демократичному суспільстві.

Враховуючи дослідження зарубіжних та вітчизняних мислителів минулих століть та сьогодення, слід зазначити, що на сучасному етапі питання про справедливість залишається актуальним і, нажаль, недостатньо розробленим.

В даній статті ми розглядаємо морально-етичний аспект справедливості і його взаємозв'язок із соціальним, політичним, правовим виміром справедливості.

Насамперед, вважаємо за доцільне, коротко розглянути значення самого слова «справедливість». Так в українській мові слово «справедливість» етимологічно походить від слова «правда», спорідненого чи співзвучного із словом «праведність». У європейських мовах, зокрема в англійській, вживається два поняття, які українською мовою можна перекласти як справедливість – це «justice» та «equity». Англійське «justice» та латинське «iustitia» говорять про відношення справедливості до юридичного закону (у цьому значенні вживаються такі терміни як законність, правосуддя, тощо). У даному випадку, справедливість виступає як міра, закон і принцип. Справедливими вважаються такі людські вчинки, відносини, які відповідають морально-етичним і правовим нормам. «Equity» – це об'єктивне, неупереджене ставлення до будь-кого чи будь-чого. Наприклад, тут ідеться про те, що різні

люди за однорідну діяльність і однаковий результат повинні отримувати однакову (рівну) винагороду, або ж за однаковий злочин – рівноцінне покарання. Як бачимо в значенні «equity» справедливість тісно пов'язана з поняттям рівності та правових норм. (Не дарма властиву справедливості всезагальну міру регуляції (відплати, оцінки тощо) символізує образ Феміди з єдиними для всіх терезами правосуддя. Такі символи як пов'язка на очах богині, терези та інші виражають притаманні праву та справедливості загальну значущість, імперативність, абстрактно-формальну рівність (пов'язка на очах богині означає те, що абстрагований від відмінностей рівний правовий підхід до всіх – це необхідна умова та основа для об'єктивного судження про справедливість)).

З якого боку ми б не намагалися визначити суть поняття справедливість – чи то з етичного, чи з соціального, філософського, політичного – в кінцевому результаті вийдемо на такі ключові проблеми як рівність, свобода, право. Стрижнем усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, визнання однакового поведіння з усіма людьми, виключення привілеїв та імунітету, що пов'язані, скажімо, з національною чи релігійною приналежністю тощо.

Дуже важко вийти на рівень чистого аналізу справедливості у сфері етичній, філософській, соціальній чи політичній. Визначення суті поняття справедливість вимагає системного аналізу, оскільки, наприклад, говорячи про справедливість як моральну чесноту, цінність, ми змушені зануритися в реальне суспільне життя, де, на перший погляд, абстрактна справедливість втілюється в цінностях цілком матеріальних, таких, що безпосередньо відносяться до життя людини, до її прав і свобод, соціального статусу, влади, тощо.

Звичайно, якщо говорити про морально-етичну сторону справедливості, то її онтологічною суттю є моральний обов'язок та відповідальність; вона фіксує той належний порядок людського співжиття, належний стан справ взагалі, який повинен бути встановлений внаслідок відповідального виконання людьми своїх обов'язків.

Визначаючи справедливість як моральну чесноту, А.Шопенгауер зазначав, що її коріння є «природне співчуття». Мислитель стверджував, що співчуття є онтологічною суттю людської природи і проявляється воно за будь-яких обставин, будь-де і будь-коли. Незважаючи на те, що всі люди схильні до несправедливості, щоб задовольнити власні потреби і бажання, чужі страждання, спричинені нашою несправедливістю, шляхом усвідомлення їх і, внаслідок пережитого досвіду, викликають в нас співчуття. Якщо людині притаманне співчуття, співпереживання, то воно зупинятиме її кожного разу, коли вона захоче завдати страждань іншим, з метою задоволення своїх особистих інтересів. Як наслідок цього, вона не заподії

іншим не лише фізичної чи матеріальної шкоди, а й морального страждання [1, с. 214].

Щодо відповідальності та морального обов'язку як етичної сторони справедливості, то тут цікавими, на наш погляд, є міркування Е. Левінаса. Так Е. Левінас у своїй праці ««Я» і тотальність» пише: «По той або по цей бік справедливості і несправедливості, які, маючи на увазі насильство, заподіяне свободі, справжнє поранення, полягає у справі, а не в мисленні, побожному чи непобожному, у перевазі над свободою, а не в повазі або її відсутності» [2, с. 24]. Філософ зазначає, що ми не можемо при кожній зустрічі із нашим ближнім діяти так, ніби він один у світі, бо кожен займається своєю справою (лікар лікує тіло, священник – душу, швець виготовляє черевики і т.ін.) і «... ми не вміщуємо в цю діяльність нашу турботу про справедливість, принаймні коли переконані, що загальні закони суспільства є справедливими і що всі наслідки нашої дії щодо третього враховані в умовах, в яких наша дія щоденно виявляється» [2, с. 25-26]. «Щоб я дізнався про мою несправедливість, щоб передбачив можливість справедливості, потрібна нова ситуація. Справедливість не є наслідком простої гри несправедливості. Вона приходить ззовні, «через двері» понад суперечкою, з'являється як принцип, зовнішній щодо історії» [2, с. 36]. Левінас констатує те, що справедливість не встановлює стосунків між людьми, а, навпаки, вони уможливають її. Справедливість в свою чергу підкоряється тотальності. «Служити тотальності – це боротися за справедливість. Тотальність встановлюється насильством і корупцією. Справа полягає в тому, що запровадити рівність у світі, кинутому напризволяще грі й смертельній борні свобод. Справедливість не може мати іншого об'єкта, ніж економічна рівність. ... Проте – припускати, що, народжуючися поза економічними стосунками, вона могла б утримуватися назовні, в царстві чистої поваги, – це ілюзія або облуда» [2, с. 42].

Взаємостосунки з іншими людьми вимагають певної відповідальності: «... всі люди є відповідальними одні за одних...» [2, с. 124]. Починаючи з відповідальності за іншого, на думку Левінаса, й з'являється справедливість – турбота про іншого, захист іншого, ближнього, турбота про справедливість. Коли ідеться про справедливість, в її етичному вимірі, то, це звичайно боротися зі злом. «Якби не було порядку справедливості, не було б межі моєї відповідальності; є певна міра жорстокості, необхідної для правосуддя, але якщо говорять про справедливість, треба визнати суддів, треба допустити установи разом із державою; жити в світі громадян, а не лише в системі «обличчам-до-обличчя»» [2, с. 121]. Щодо цього твердження, філософ також зазначає, що держава, в якій міжособистісні стосунки чітко детерміновані нею, є державою тоталітарною. Незважаючи на те, що в державі допускається певне насильство: «... ніхто не каже, що немає

жодного насильства, котре не є законним» [2, с. 122], все ж таки її визначальною сутністю повинна бути справедливість. Завжди «існує можливість згоди між етикою і Державою. Справедлива Держава виходить із справедливих – праведників і святих, – радше, ніж з пропаганди й проповіді» [2, с. 138].

Як соціально-етична цінність справедливість відрізняється від інших тим, що ступінь відносності її змісту, а точніше – конкретно-соціальної варіативності її критеріїв, значно вищий. Одним з перших звернув на це увагу Д. Юм, зробивши висновок про те, що справедливість – «штучна» чеснота, вона потребує певного рівня узгодженості між членами суспільства щодо принципів їх співжиття. Вони ж, ці принципи, можуть змінюватися стихійно чи довільно, проте конкретне розуміння справедливості залежить від того, які правила та звички існують в даному суспільстві. Юм писав: «... існують і такі чесноти, які викликають задоволення і схвалення, в силу деяких штучних пристосувань, що витікають з різних умов життя і потреб людини. ...до такого виду чеснот належить справедливість...» [3, с. 253].

Далі Д. Юм зазначав, що «... жоден вчинок не може бути доброчинним чи моральним, якщо в людській природі немає якого небудь мотиву, який може його виконати, мотиву відмінного від почуття його моральності» [3, с. 255]. Це означає, що вчинок повинен бути доброчинним ще до того, як ми визнаємо його таким. Наприклад, людину, що займається благочинною діяльністю ми називаємо доброчинною, ми розглядаємо її вчинки як доказ любові до ближнього, а вона, в свою чергу, надає цінності самим вчинкам. Отже, визнання цієї цінності є актом вторинним.

Якщо справедливість є штучною чеснотою чи цінністю, то тоді яким є мотив справедливих і чесних вчинків, відмінний від нашого визнання їх такими. Тут, як вважав Юм, виникає проблема. Він проаналізував два діалектично протилежні мотиви: турбота про власні інтереси і турбота про суспільні інтереси. Якщо турбота про власні інтереси виступатиме «законним мотивом» всіх справедливих і чесних вчинків, то як тільки зникне така турбота, чесність зникне як така. Та, як правило, задовільняючи власні інтереси і потреби, керуючись при цьому повною свободою, люди часто діють зовсім навпаки – чинять несправедливість, насильство. Якщо ж припустимо, що мотивом справедливих і чесних вчинків є турбота про суспільні інтереси, то до цього Юм дав такі застереження: 1) суспільні інтереси природньо не пов'язані із врахуванням правил справедливості; вони лише приєднуються до них завдяки штучній домовленості, що й встановлює ці правила; 2) досвід в достатній мірі показує що в буденному житті люди не думають про суспільні інтереси тоді, коли віддають борги своїм кредиторам, виконують обіцянки, утримуються від злочинів, від несправедливості [3, с. 258]. «Це надто віддалений і надто піднесений

мотив, щоб він міг впливати на більшість людей і проявлятися в достатній мірі в таких суперечливих особистим інтересам вчинках, якими часто виявляються справедливі і чесні вчинки» [3, с. 259]. Це говорить про те, що немає жодної людини, котра б не цікавилась щастям чи нещастям інших людей, але таке зацікавлення, як вважав Юм, є наслідком виключно симпатії, і зовсім не є доказом всезагальної любові до людства.

Враховуючи вищесказана, Юм прийшов до висновку, що «... почуття справедливості і несправедливості не витікає з природи, але виникає штучно, хоч із необхідністю, з виховання і людської домовленості» [3, с. 262]. Виникає питання: яким чином людство штучно встановлює правила справедливості? Юм наполягає на тому, що в первісному природному стані, до утворення суспільства, не існувало не справедливості, ні несправедливості, оскільки не було нічого подібного до власності [3, с. 286]. «... справедливість зобов'язана своїм походженням лише егоїзмові та обмеженій щиросердечності людей, а також тій мізерності, з якою природа задовольнила їх потреби» [3, с. 278]. Як зазначав філософ, якщо б люди були всім достатньо забезпечені і нічого б не потребували, а також, якщо б люди любили інших і турбувались про інших як про себе самих, то такі поняття як справедливість і несправедливість взагалі не були б відомі їм. «Після того, як здійснюється домовленість про недоторканість чужих володінь і кожен закріплює за собою власність, одразу ж виникає ідея справедливості і несправедливості, а також власності, права і обов'язку» [3, с. 272].

Отже, Д. Юм прийшов до висновку, що «... справедливість встановлюється за допомогою особливого виду домовленості, чи угоди, тобто за допомогою почуття вигоди, яка, за припущенням, є загальною для всіх; до того ж кожен окремий акт (справедливості) здійснюється в надії, що інші люди повинні чинити так само» [3, с. 282]. Тут ідеться про конвенціональне походження справедливості, про її відносний характер і залежність від конкретно-історичних ситуацій.

В контексті взаємозв'язку політико-правового, соціального та етичного аспектів справедливості, слід зазначити, що державу можна розглядати і як «правову», і як «етичну». Відмінність правової держави від етичної полягає в тому, що виконання законів, які встановлює держава, забезпечується поліцією, тоді як в етичній державі діють не закони, а принципи моралі, що співпадають із суспільною мораллю і підтримуються громадською думкою [4, с. 33]. «Ціль етичної держави – створення суспільства з умовами існування, пристосованими для вирішення будь-яких соціальних суперечностей, умовами, що дають можливість людині реалізуватися, тобто з умовами, які сприяють досягненню Загального Блага» [4, с. 36].

В. Шемшук критикує реформаторів та революціонерів всіх часів і народів, що намагалися утвердити закони, які, в свою чергу, повинні були забезпечити гармонію і справедливість в суспільстві. За допомогою законів вони прагнули створити ідеальний суспільний устрій, але досвід показує, що цього ще не вдалося зробити. «Закони і судді намагаються визначити той мінімум, який люди мають вимагати від тих, хто з ними співіснує в суспільстві. Але мова іде лише про мінімум, і не про що більше. В багатьох випадках, наскільки б не були законними наші дії, як би ми не дотримувалися положень кодексу..., наша поведінка може бути в своїй основі несправедливою. Будь-який писаний закон – це лише короткий, спрощений, часто далекий від досконалості конспект того, що твій ближній може очікувати конкретно від тебе, а не від держави чи суддів. Щоб чітко зрозуміти, чого від тебе може очікувати твій ближній, немає іншого засобу, як любити його хоча б трохи, хоча б за те, що він – теж людина... І ... таку любов не нав'яжеш ніякими законами» [5, с. 114].

Справа полягає в тому, що суспільство – це динамічна система, тому нові історичні, політичні чи будь-які інші умови її існування з необхідністю вимагають нових законів. «Якщо в суспільстві немає умов для їх прийняття чи зміни старих, то виникають протиріччя, що виражаються ... в незадоволенні окремих верств населення, яке згодом переходить у бунт, революцію чи навіть громадянську війну (авт. – таких прикладів можна навести безліч). Але, якщо в основу державних законів закладені етичні принципи, то в суспільстві створюються умови для вирішення соціальних протиріч, що виникають...» [4, с. 6-7].

Як показує досвід, категорія справедливості застосовується до оцінки різних явищ та фактів (соціальних, економічних, політичних, правових, тощо) і тому, не є виключно правовою категорією, як це стверджує В. Нерсисянц [6, с. 30]. Об'єктами оцінки з точки зору справедливості є: 1) ставлення суспільства до особистості, дії соціальної спільноти, держави, вимоги закону й самі суспільні порядки; 2) ставлення особистості до суспільства, соціальної спільноти, держави, сім'ї, а також до самої себе; 3) дії особистості по відношенню до іншої особистості. На нашу думку, справедливість необхідно розглядати із врахуванням сукупності всіх наведених сторін її застосування, як оціночної категорії.

Аналізуючи різні сторони справедливості, можна виявити загальний принцип, який полягає в тому, що стосовно один одного люди мають право на відносний стан рівності чи нерівності, відповідно до якого розподіляються труднощі чи блага. А призначенням справедливості вважається підтримка і відтворення рівноваги чи рівної міри. Вона застосовується як для критичної оцінки поведінки людини з огляду на відповідні правила, так і для критики самих правил та їх застосування.

У відповідності до двох вимірів суспільного буття – персонального та інституціонального – можна розглядати два поняття справедливості: 1) справедливість як характерна риса особистості, що є однією із чотирьох головних чеснот людини поруч із поміркованістю, мужністю і мудрістю; 2) справедливість, що стосується соціальних інститутів (родина, господарство, школа і т.д.), сюди також відноситься політична справедливість, що стосується права, держави і політики. Очевидним є те, що без справедливості, як якісної сторони особистості, без відповідних ціннісних орієнтацій не може функціонувати справедлива політико-правова система. В свою чергу, для підтримки цих ціннісних орієнтацій на справедливість, політико-правові інститути повинні бути відповідним чином організовані.

Бібліографічний список

1. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауер. — М.: Республика, 1992. — 448 с.
2. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого: Пер. з франц. / Е. Левінас. — К., 1999. — С. 17–45, 119–138.
3. Юм Д. О человеческой природе / Д. Юм, Пер. с англ. С.И. Церетели. — СПб.: Азбука, 2001. — 320 с.
4. Шемшук В.А. Этическое государство: прошлое, настоящее, будущее / В.А. Шемшук. — М.: Всемирный фонд планеты Земля, 2001. — 224 с.
5. Саватер Ф. Беседы об этике / Ф. Саватер. — К., 2000. — С. 114.
6. Нерсесянц В.С. Философия права. Учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа НОРМА - ИНФРА-М, 1998. — 652 с.

Поступила в редакцию 7.10.2003 г.